

*Hans Sebald Beham metszeteinek útmutatása egy
XVI. századi csonka perikópás könyv
meghatározásánál*

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Az Országos Széchényi Könyvtár egyik, bibliográfiailag még le nem írt XVI. századi nyomtatványának (RMK. I. 361a) meghatározásához a szöveget szemléltető fametszetek adták a kiindulópontot. A nyomtatvány eleje és vége hiányzik, a meglévő szövegrészlet alapján azonban a munka műfaja pontosan megállapítható. A kis kötet a perikópákat, azaz a Bibliának azon szakaszait foglalja magában, melyeket a katolikus egyház a vasárnapokra és ünnepekre a mise evangéliumának és leckéjének kijelölt. Műfaja szerint tehát kötetünk az Evangéliumok és epistolák címen ismert kiadvány-csoportba tartozik, amint ezt a levelek fejléce — *EVANGELIA ÉS LEVÉL* — is mutatja. A csonka mű a vízkereszt utáni második vasárnap evangéliumával (*János 2.*) kezdődik. A legtöbb XVI. századi azonos tárgyú kiadvánnyal ellentétben a nagyhét ünnepeire és a Szentháromság napját követő 26. vasárnapra előírt evangélium és epistola szövegét nem tartalmazza. A 25. vasárnapi evangélium után (*d₈* levél) közvetlenül a szentek ünnepére rendelt perikópák következnek. Minthogy XVI. századi azonos tárgyú nyomtatványainkban éppen ennél a résznél szerkezeti eltérések mutatkoznak, fontos tudnunk, hogy csonka kötetünk a következő sorrendben közli a szentek ünnepeinek perikópáit: Szent András, Szent Tamás, Szent István napja, Vízkereszt, Szent Pál fordulásának napja, Mária megtisztulásának napja, Szent Mátyás napja, Szent Fülöp és Jakab napja, Szent János napja, Szent Péter és Pál napja. A szöveg a Kisboldogasszony napjának evangéliumával szakad meg. A tizenkettedrétű könyvnek az *E₂* levéltől az *i₃* levélig terjedő 175 levele maradt fenn.¹ Az ívek váltakozva 8 és 4 levélből állanak. Az I és K ívnél minden levélnek csak az egyik lapjára van nyomtatva: a két szembeforduló lap üres. Ez a XVI. századi nyomtatványainkban elég szokatlan nyomási hiba valószínűleg két ív összetapadásából adódott. A szöveg az üres lapok után hiány nélkül folytatódik, de a kérdéses két ív 8, illetőleg 4 levél helyett 16, illetve 8 levélből áll.

A csonka kötetben egy arabeszkszerű, háromszög alakú záródísz és 48 illusztráció maradt fenn. Az illusztrációk a bibliai szöveget szemléltetve Jézus életét és csodatételeit ábrázolják. A kisméretű fametszeteken (c. 26 × 27 mm) az ügyes kompozíció, a helyes térábrázolás, a figurák életteljes beállítása és változatos jellemzése egyaránt tehetséges művészre vall. Néhány jellegzetesebb kompozíció alapján az is megállapítható, hogy az illusztrációk annak a kisméretű (c. 27 × 27 mm) metszetekből álló, újszövetségi illusztr-

ráció-sorozatnak kópiái, melyet Hans Sebald *Beham* metszett *Luther Új Testamentum*-fordításának 1526. évi nürnbergi *Herrgott*-féle kiadásához.²

Hans Sebald *Beham* (1500—1550) a nürnbergi kismesterek körének legnépszerűbb művésze volt. A reformáció szociális eszméinek helyesléseért 1525-ben öccsével, Barthel *Behammal* és művésztársukkal, Georg *Pencz*-cel együtt száműzték Nürnbergből.³ Száműzetését nyugtalan vándorlás, majd Nürnbergbe való visszatérése és 1528-ban újabb száműzetés követte. Az 1530-as évek elején került összekötetésbe Christian *Egenolph* frankfurti könyvkiadóval s ez a *Beham* számára szinte korlátlan lehetőségeket biztosító kapcsolatot a művész élete végéig fennállott.

Hans Sebald *Beham* nürnbergi tartózkodása alatt *Dürer* művészetének hatása alatt állott; e döntő befolyás alól száműzetésének éveiben szabadult fel.⁴ Az 1520-as évek közepén fordult érdeklődése a népies témák felé: ebből az időszakból származnak híres falusi jelenetei, jellegzetes parasztfigurái. Ugyanezekben az években kezdte meg változatos és rendkívül termékeny illusztrátori tevékenységét. A nürnbergi *Luther*-kiadások s a reformáció más fontos irodalmi alkotásainak illusztrációival művészete szűkebb hazájától távolabbi vidékeken is ismertté vált. Hans Sebald *Beham* grafikái Magyarországon is visszhangra találtak. Ma ismert XVI. századi kalendáriumainknak a gazdálkodó ember életét szemléltető illusztrációi kivétel nélkül H. S. *Beham* két változatban elkészített hónapábrázolásait, vagy azok különböző művészekről származó változatait követik.⁵ Újszövetségi illusztráció-sorozatának is két másolata maradt fenn a XVI. század második felében megjelent magyarországi nyomtatványokban. Az egyik sorozatot valószínűleg id. *Heltai* Gáspár készítette *Evangeliumok és epistolák* című munkájának — ma már csak töredékben ismert — második kiadásához.⁶ A sorozat egyes metszeteit a kolozsvári nyomda élelmes vezetői később más kiadványaik díszítéséhez is felhasználták. Az egyik kis illusztráció ifj. *Heltai* Gáspár *Magyar Arithmeticiájának* (1591) címlapjára került, több újszövetségi jelenettel pedig ifj. *Heltai* Gáspár *Cisiojának* 1592. évi, második kiadását díszítette a nyomda. A kolozsvári újszövetségi illusztrációk nem azonosak azokkal a metszetekkel, melyek a Széchényi Könyvtár meghatározatlan *Evangeliumok és epistolák* című nyomtatványában fennmaradtak. Ezek az illusztrációk a magyarországi *Hoffhalter*-nyomda, ugyancsak Hans Sebald *Beham* metszeteit követő, fametszet-sorozatából valók.

A csonka *Evangeliumok és Epistolák* című nyomtatvány 48 illusztrációja közül 37 pontosan megegyezik *Hoffhalter* Rudolf 1574-ben Alsólendván kiadott egyik kiadványának, *Kultsár* György *Postillájának* (*Szabó* I. 114.) azonos tárgyú fametszeteivel. A *Kultsár-Postillában* a tetszetős sorozat további 13 metszete is megtalálható.⁷ Továbbkutatva e sorozat eredetét azt is megállapíthatjuk, hogy az illusztrációk nem Magyarországon készültek. *Hoffhalter* Rafael — Rudolf atyja — még bécsi nyomdásztevékenysége idejében ugyanezzel az újszövetségi fametszet-sorozattal díszítette nagy gondal kiállított *Breviarium Strigoniense* című kiadványát (1558, *Szabó* III. 447.). *Hoffhalter* Rafael Bécsből való menekülésekor nyomdájának több fametszetét magával hozta Magyarországra. A bécsi műhely szép figurális díszű iniciáléival együtt így került Magyarországra a Hans Sebald *Beham* kompozícióit követő újszövetségi illusztráció-sorozat is.

Illusztrációk a Hoffhalter nyomda újtestamentumi fametszet-sorozatából

Hans S. Beham: Biblia illusztrációk

Az illusztrációk tanúsága szerint tehát csonka nyomtatványunk valószínűleg a magyarországi *Hoffhalter*-nyomdában jelent meg. A metszetek útbaigazítását megerősíti a betűtípusok vizsgálata. A nyomtatványban használt négy betűtípus mind megtalálható a *Hoffhalterek* magyarországi kiadványaiban. A fejezetkezdő antikva verzálisokat (méretük kb. 9,8 mm) számos *Hoffhalter*-nyomtatványban, így *Basilius* István *Az apostoli credonak rövid magyarázatja* című munkájának 1568. évi gyulafehérvári kiadásában felhasználta a nyomda. A fejcímek elegáns kurzív típusa ritkábban fordul elő. Ugyanezzel a típussal készült azonban *Kultsár* György *A halálra való készületekről rövid tanúság* című munkájában (Alsólendva, 1573, *Szabó* I. 96.) a cím szövegének 4. sora. A csonka perikópás könyv két szövegtípusa közül a nagyobbik típussal az evangéliumi szöveget, a kisebbikkel az epistolák szövegét szedték. Ugyanezzel a két típussal készült 1568-ban *Melius* Péter *A Szent Jánosnak tett jelenésnek... magyarázása* című munkája (*Szabó* I. 69.).⁸

Az illusztrációk és a betűtípusok egyértelmű tanúsága szerint tehát csonka perikópás könyvünk a magyarországi *Hoffhalter*-nyomdában készülhetett. Bonyolultabb feladat nyomtatványunk megjelenési helyének meghatározása, mert a *Hoffhalter*-nyomda gyakran változtatta helyét. *Hoffhalter* Rafael Debrecenben, Gyulafehérvárott és Váradon nyomtatott, Rudolf fia pedig Erdélyből Alsólendvára, majd Drávavásárhelyre költöztette a nyomdát. A gyakori helyváltoztatás mellett a nyomda felszerelése lényegében azonos maradt. *Hoffhalter* Rudolf Alsólendván és Drávavásárhelyt ugyanazokat a betűtípusokat és iniciálékat használta, melyekkel korábban *Hoffhalter* Rafael nyomtatott Debrecenben, Gyulafehérvárott és Váradon. Tipográfiai összehasonlítással tehát aligha juthatunk közelebb perikópás könyvünk nyomtatási helyének meghatározásához. Nem ad további útbaigazítást a nyomtatvány papirosának vizsgálata sem, mert a tizenkettedrétű kötetben tisztán kivethető vízjegy nincsen.

Az impressum nélkül közreadott nyomtatványok, vagy csonka kötetek meghatározásának vizsgálati módszerei közül ily módon a továbbiak során a nyelvi-helyesírási sajátosságokból, valamint a tartalmi összetetésből adódó következtetésekre támaszkodhatunk. Régi magyar nyomtatványaink nyelvi és helyesírási vizsgálatával s a megállapítható sajátosságok rendszerezésével, értékelésével napjainkig legtöbbet *Trócsányi* Zoltán foglalkozott.⁹ Megállapítása szerint a nyelvi és helyesírási sajátosságokból adódó következtetések levonásánál óvatossággal és körültekintéssel helyes eljárni, mert e sajátosságok éppúgy tükrözhetik a szerző, vagy a másolatot készítő íródeák, mint a nyomdász, vagy a korrektor nyelvi és helyesírási elveit.¹⁰ XVI. századi nyomdáink közül leginkább a kolozsvári *Heltai*-nyomda tűnt ki kialakult és következetesen keresztülvitt helyesírási elveivel. Id. *Heltai* Gáspárral ellentétben a legtöbb nem magyar származású nyomdász nem változtatott a nyomdájába került kéziratok szövegén. *Hoffhalter* Rudolf alsólendvai nyomtatványait például egészen más helyesírási sajátosságok jellemzik, mint váradi kiadványait, mert a szövegeket rendszerint úgy szedette ki, ahogy azok műhelyébe kerültek.¹¹ Az elmondottakból nyilvánvalóan következik, hogy a *Hoffhalter*-nyomtatványok nyelvi és helyesírási sajátosságai nem igen adhatnak biztos útbaigazítást a mű megjelenési helyének meghatározásához, mert elsősorban nem a nyomdász, hanem a szerző, vagy a nyomtatásnál felhasznált

korábbi kiadás nyelvi és helyesírási elveit, sajátosságait tükrözik. A mű szerzőjét, vagy a nyomtatásnál felhasznált kiadást viszont a szöveg vizsgálataival, összehasonlításával könnyebben meghatározhatjuk.

Csonka perikópás könyvünkkel kapcsolatban elsősorban a *Hoffhalter*-nyomda megszűnése előtt készült azonos szövegeket tartalmazó nyomtatványokat, biblia-fordításokat, perikópás könyveket kell számbavennünk. Annyit azonnal megállapíthatunk, hogy a legelső magyar nyelvű *Új Testamentum*-kiadásoktól, *Pesti* Gábor 1536-ban Bécsben kinyomtatott fordításától, valamint *Sylvester* János 1541-ben Sárvár-Újszigeten megjelent *Új Testamentum*-fordításától szövegében, nyelvi és helyesírási sajátosságaiban is merőben eltér nyomtatványunk.

Az időrendben következő, szövegösszevetésre alkalmas mű *Heltai* Gáspár *Evangeliumok és epistolák* című munkájának első kiadása, mely a kolofon szerint *Heltai* és *Hoffgreff* György közös kiadványaként, azaz 1550—1552 között jelent meg. *Szabó* Károly bibliográfiája ennek a kis kötetnek egyetlen csonka példányát említi a kolozsvári r. kath. lyceum könyvtárában.¹² Mint-hogy erről a kiadásról a magyarországi könyvtárakban mikrofilm sincsen, *Heltai Evangeliumok és epistolák* című munkájának első kiadásával nem vethettük össze vizsgált kötetünket. Közvetett úton azonban mégis megállapítható volt, hogy nyomtatványunk nem az első kolozsvári Evangelia- és epistola-kiadás után készült. Ismeretes, hogy *Mantskovit* Bálint 1581 táján *Farinola* Bálint néven kiadott perikópás könyvecskéjét a *Heltai*-féle kolozsvári kiadás alapján nyomtatta.¹³ *Mantskovit* perikópás könyve ajánlásában a következőket írta *Pálffy* Katalinnak: „...énis egy kiczinből fzolgalni akarec Nagyfagodnac, Ezből: Hogy az eztendő által valo Euangeliomokat az Epifitolackal és Imádfagockal egyetembe, Kit régen Colofuarat nyötattac volt, ifmet wyionnan az Beczi Könywaroloc kértere kinyomtatnam, Nagyfagodnac aianlanam.” *Mantskovit* nem mondja meg, hogy műve melyik kolozsvári kiadás után készült, bibliográfiáink pedig három XVI. századi kolozsvári perikópás könyvet tartanak nyilván.¹⁴ A három kiadás közül azonban az utolsó 1593-ban jelent meg¹⁵ s így nem lehetett *Mantskovit* 1581 táján kinyomtatott kötetének mintaképe; a második kolozsvári kiadás¹⁶ szövege pedig eltér *Mantskovit* perikópás könyvétől. Nyilvánvaló ezek után, hogy *Mantskovit Evangeliumok és epistolák* című kis kötete *Heltai* azonos tárgyú művének 1550—1552 között megjelent első kiadása után készült. Ily módon a *Mantskovit*-féle perikópás könyv szövegéből és szerkezetéből következtetéseket vonhatunk le az első kolozsvári kiadásra, sőt arra vonatkozólag is: készülhetett-e a *Hoffhalter*-nyomda vizsgált perikópás könyve a *Heltai*-féle első kolozsvári kiadás után.

Mantskovit Evangeliumok és epistolák című kiadványa szövegében és szerkezetében eltér a *Hoffhalter*-nyomda azonos tárgyú nyomtatványától. Egyik szembetűnő szerkezeti különbsége, hogy az egyes ünnepekre nemcsak a megfelelő evangéliumi és epistola-szövegeket adja meg, hanem valamennyi ünnepre imádságot is közöl. Ez önmagában még nem volna lényeges eltérés, hiszen a *Hoffhalter*-nyomda valamilyen oknál fogva elhagyhatta az imádságokat. Csakhogy a két mű szerkezetében egyéb lényeges eltérések is mutatkoznak. *Mantskovit* kötete a virágvasárnap szövegek után közli a nagycsütörtöki, nagypénteki és nagyszombati evangéliumokat és epistolákat.

A *Hoffhalter*-kiadásban ezzel szemben a virágvasárnapi szövegeket a húsvét ünnepére rendelt perikópák követik. További eltérés, hogy *Mantskovit*-kötete közli a Szentháromság napját követő 26. vasárnap perikópáit is; ugyanezek a szövegek a *Hoffhalter*-kiadásban nincsenek megadva. A leglényegesebb különbség a két könyv utolsó részében, a szentek ünnepeinek sorrendjében mutatkozik.¹⁷ A szerkezeti eltérések mellett szövegében is lényegesen különbözik egymástól a két kiadás. Ennek szemléltetésére csupán egy szövegrészletet idézünk:

Szent András napjára való epistola: Rom: X.

Hoffhalter-kiadás

ATyamfai, Szüuel hißünc à meg igazu-
láfra, de Báial téßünc valláft az üduðfégre...

Mantskovit-kiadás

Ez à Hit felől valo Ige, melyet predikallunc:
Hogy ha vallandod az te ízaiaddal...iduð-
züßz. Mert ha (Mert ha) aliás: Sziwel hißnec
igaffagra: De Bayial teßnec vallast az
iduðffegre...

A szerkezeti és szövegeltérésekből egyértelműen következik, hogy a *Hoffhalter*-nyomdában megjelent perikópás könyv nem arról a szövegről készült, mint *Mantskovit* Bálint kiadványa s mivel ez utóbbi *Heltai Evangeliumok és epistolák* című munkájának első kiadását követi, a *Hoffhalter*-kötet nem készülhetett *Heltai* perikópás könyvének ugyanazon kiadása alapján.

Egy másik XVI. századi perikópás könyv *Szabó* Károly bibliográfiája (I. 329.) szerint „kétségtelenül debreczeni nyomtatvány”. Jelen dolgozat keretében nem foglalkozhatunk ennek a kiadásnak közelebbi meghatározásával; ez alkalommal csupán azt kell megállapítanunk, hogy a *Hoffhalter*-nyomda perikópás könyve készülhetett-e a *Szabó* által debreceni nyomtatványnak meghatározott kiadás után. E debreceni kiadás ma ismert egyetlen példánya nagyon csonka:¹⁸ az O₂ jelzetű levéllel kezdődik. A meglévő rész tanúsága szerint ez a kiadás szerkezetében és szövegében a *Mantskovit*-féle perikópás könyvvel egyezik meg.¹⁹ Az egyetlen eltérés abban mutatkozik, hogy a debreceni kiadás az egyes ünnepekre rendelt evangéliumok és epistolák után imádságot nem közöl. Úgy tűnik, hogy a közös forrás: *Heltai* Gáspár 1550—1552 között kiadott *Evangeliumok és epistolák* című munkájának rövidített utánnomata.

Mantskovit perikópás könyvéhez, illetőleg az első kolozsvári kiadáshoz kapcsolódik az 1589-ben Monyorókeréken, *Manlius* János nyomdájában megjelent *Evangeliumok és epistolák* című nyomtatvány (*Szabó* I. 228.) is. Ebben a kiadásban ugyanúgy bennfoglaltatnak a nagyhét ünnepeire s a Szentháromság napját követő 26. vasárnapra előírt perikópák, mint a *Mantskovit*-kiadásban. Azonos a szentek ünnepeinek sorrendje. A két kötetben a perikópák, sőt az imádságok szövege is megegyezik.

Továbbfolytatva ma ismert XVI. századi perikópás könyveink egymáshoz való kapcsolatának vizsgálatát, meg kell emlékeznünk arról a három csonka ívnyi töredékről is, melyet az Országos Széchényi Könyvtár régi magyar gyűjteménye őriz.²⁰ A csonka íveken fennmaradt szedéstükrök elhelyezéséből és formájából megállapítható, hogy a három ív egy tizenkettedrétű kötetből való; a papíros megbarnult, gyűrött állapota pedig azt is elárulja, hogy az ívek hosszabb ideig kötéstáblákban lappangtak s onnan

áztatták ki őket. A három íven egy perikópás könyv A—C íveinek szövegrészletei maradtak fenn. Ez a kiadás valamennyi említett perikópás könyvtől eltér, amennyiben az egyes ünnepekre rendelt evangéliumok és epistolák után „Rövid értelme” című magyarázatot és imádságot közöl. A perikópák és imádságok szövege a *Mantskovit*-féle kiadás megfelelő szövegeivel megegyezik. Ily módon ez a 3 csonka ívnyi töredék is XVI. századi perikópás könyveinknek ahhoz a csoportjához tartozik, mely *Heltai* 1550—1552 között megjelent *Evangéliumok és epistolák* című munkájával egyezik meg. Régebbi feltevés szerint talán éppen ebből a kiadásból való. Ennek megállapításához a kolozsvári példánnyal való összehasonlításra volna szükség, mert a *Heltai*-féle perikópás könyv első kiadását *Szabó* Károly nem tizenketted-rétű, hanem nyolcadrétű nyomtatványnak említi.²¹

Az elmondottakban azokat a XVI. századi perikópás könyveket vettük számba, melyek szerkezeti és szövegegyezéseik alapján azonos típushoz tartoznak, s végső fokon *Heltai Evangéliumok és epistolák* című munkájának első kiadására vezethetők vissza. Ezekkel a kiadásokkal a *Hoffhalter*-nyomda perikópás könyve nem hozható kapcsolatba. Az *Evangéliumok és epistolák* című munkának további három XVI. századi kiadásáról van tudomásunk. Az 1593-ban Kolozsvárott megjelent kiadás egyetlen ismert példányaként *Szabó* Károly bibliográfiája (I. 270.) a brassói ev. gimnázium könyvtárának kötetét említi. Ezt a kiadást nem állt módunkban megvizsgálni. A másik — állítólagos nagyszebeni — kiadásból már *Szabó* Károly (I. 296.) sem látott példányt. E két késői kiadás nem lehetett a *Hoffhalter*-nyomda perikópás könyvének mintája.

Ismeretes végül *Heltai Evangéliumok és epistolák* című munkájának *Szabó* Károly által is említett második kiadása (I. 346.). Ez a kiadás vizsgált nyomtatványunk meghatározásához fontos útbaigazítást ad. A tizenketted-rétű kis könyv egyetlen ismert példánya *Szabó* Károly szerint az Erdélyi Múzeum könyvtárában maradt fenn. Ez a példány a műnek L—R íveit, azaz a feltételezhetően több, mint 200 levélből álló munkának csak töredékét őrizte meg. A szöveg a Szentháromság napja utáni 10. vasárnap perikópaival kezdődik. A *Hoffhalter*-nyomda perikópás könyvéhez hasonlóan ez a kiadás sem közli a Szentháromság utáni 26. vasárnap perikópaít; a 25. vasárnapi evangélium (*Máté* 24.) szövegével végződik a kötet első része. Pontosan megegyezik a két kiadásban a szentek ünnepeinek sorrendje. Ez azért figyelemreméltó, mert összes ismert XVI. századi perikópás könyvünk e két kiadástól eltérő sorrendben közli a szentek ünnepeinek perikópaít. Mindkét kiadás csupán a perikópákat tartalmazza, sem „Rövid értelme” című magyarázatot, sem imádságot nem közöl. A két kiadás szövege pedig — néhány jelentéktelen eltéréstől eltekintve — csaknem szó szerint megegyezik. Egyetlen példát idézünk:

A Szentháromság utáni 25. vasárnap evangéliuma (*Máté* 24.)

Hoffhalter-kiadás

Miðn a zokaért látadgyátoc az romlánc vtálatoflágát, mellyet meg mondot Daniel Propheta, hogy ál à ßent helyyen, a ki aluafa meg ercze...

2. kolozsvári kiadás

Miðn azokaért látandgyátoc az romlánc vtálatoflágát, mellyet meg mondot Daniel Propheta, hogy ál à ßent helyyen, à ki oluafa meg ercze...

Ugyanez a szöveg a Mantskovit kiadásból:

Mikor lattandgyatoc az puztafagnac vlatatoffagat, mellyröl
Izolt Daniel Propheta, hogy a Izent helyen ál: A ki ezt
oluaffa, meg ertse...

A második kolozsvári *Evangeliumok és epistolák* című kiadvány és a Hoffhalter-nyomda perikópás könyve között megállapítható szerkezeti és szövegegyezések ismeretében felettébb érdekes annak a kérdésnek tisztázása, vajjon melyik kiadás készült a másik után. A kolozsvári kiadás egyetlen csonka példányában a nyomtatvány megjelenési adatait feltüntető kolofon nem maradt fenn. Szabó Károly szerint kinyomtatásának időpontja „a vele egybekötött Isteni dicséretnek előbeszédéből következtetve, 1570—1574-re tehető.”²² Szabó Károly e nyomtatványok datálásánál két körülményt vett figyelembe: Heltai Gáspárnak az unitarizmushoz való csatlakozását — mely 1568-ban következett be²³ —, s az Isteni dicséretnek előszavának Heltai vénségére utaló megjegyzését. Ez utóbbi azonban nem tekinthető megnyugató bizonyítéknak, mert Heltai már *A Bibliának második részében* (Szabó I. 57.) a következőket írta: „Kéried a mi kegyes attyánkat, legyen kegyelmes hozzám ... és immár vénségomben ne hadgyon...” Heltainak ez a megjegyzése legkésőbb 1565-ből származhatik, mert *A Bibliának második része* 1565-ben jelent meg. Szabó feltevésével szemben tehát valószínűbbnek látszik Zoványi Jenő megállapítása, mely szerint Heltai Isteni dicséretnek és könyörgések című munkája 1568 táján, második perikópás könyve viszont 1560 táján jelent meg.²⁴ Ismeretes, hogy a Hoffhalter-nyomda első magyarországi kiadványa 1565-ben látott napvilágot. Hoffhalter Rafael valószínűleg már 1563-ban Debrecenben tartózkodott, de az bizonyosra vehető, hogy a lengyel származású, Bécsből menekült nyomdász nem magyar perikópás könyv összeállításával kezdte működését. Másrészről az sem valószínű, hogy a bibliafordító id. Heltai Gáspár második perikópás könyve kinyomtatásakor idegen szöveget használt volna mintaképpül. Nyilvánvalóan a kolozsvári kiadás jelent meg korábban — 1560 táján. Ez az időpont tehát a Hoffhalter-nyomda perikópás könyve megjelenésének terminus post quem-je.

Hoffhalter Rafael Debrecenben, Gyulafehérvárott és Váradon nyomtatott. A kitűnő nyomdász 1568 derekáig állt a vállalkozás élén.²⁵ Halála után a nyomda továbbdolgozott, de 1570-ből már nem maradt fenn Hoffhalter-nyomtatvány. A sajtó felszerelése később Hoffhalter Rudolf tulajdonába került, aki azt a Dunántúlra szállította. 1573-ban jelent meg Hoffhalter Rudolf első dunántúli nyomtatványa. Gulyás Pál XVI. századi nyomdászattörténetében úgy véli, hogy Hoffhalter Rudolf Kultsár György alsólendvai prédikátor meghívására költözött a Dunántúlra.²⁶ Annyi bizonyos, hogy alsólendvai működése alatt Kultsár Györgynek három munkáját nyomtatta ki;²⁷ más alsólendvai kiadványáról nincs is tudomásunk. E három mű között van Kultsár Postillája (1574, Szabó I. 114.), mely díszes kiállításban adta közre az egyházi év ünnepeire rendelt evangéliumi szövegeket s azoknak „prédikáció szerint való magyarázatai”-t. Bizonyosra vehető, hogy e munkával egyidőben, 1573-ban vagy az 1574. év elején a Kultsár támogatását élvező Hoffhalter-nyomda nem adhatta ki Heltai Gáspár csaknem azonos célt

szolgáló perikópás könyvét. Minden más szemponttól eltekintve, e rövid időre a három *Kultsár*-kötet kinyomtatása is elég munkát adhatott a nyomdának.

Hoffhalter alsólendvai tevékenységének *Miksa* főherceg 1574. február 7-én kelt leirata vetett véget, mely felszólította *Bánfi* László lendvai földbirtokost, hogy távolítsa el az uradalmában működő eretnek könyvnyomtatót.²⁸ A parancs foganatosítása néhány hónapba tellett; *Hoffhalter* befejezte a *Postilla*-kötetet, majd Drávavásárhelyre menekült. Itt *Zrínyi* György támogatásával *Werbőczyi Decretum*ának horvát fordítását, és *Buchich* Mihály belicei protestáns lelkész három horvát nyelvű munkáját nyomtatta ki.²⁹ A később eretnek könyvekként elégetett *Buchich*-művek közreadása miatt *Hoffhalter*-nek Drávavásárhelyről is menekülnie kellett. Nyomdáját azonban ez alkalommal már nem tudta magával vinni. 1577-ben Debrecenben a helyi nyomda felszerelésével folytatta tovább könyvnyomtató tevékenységét.

Visszatérve a *Hoffhalter*-nyomdában készült *Evangeliumok és epistolák* című nyomtatvány megjelenési körülményeinek kutatására, elképzelhető volna az a lehetőség, hogy *Hoffhalter* Rudolf távozása után ismeretlen nyomdász próbált szerencsét a *Zrínyi*-birtokon kallódó nyomdai felszereléssel, kinyomtatván az egyetlen példányban fennmaradt kis perikópás könyvet. Drávavásárhelyt azonban aligha volt szükség magyar nyomtatvány közreadására, még kevésbé perikópás könyvre, hiszen a környékbeli magyar prédikátorok munkáját *Kultsár* György bőséges magyarázatokat tartalmazó *Postillája* jobban megkönnyítette, mint a kizárólag bibliai szövegeket közreadó perikópás könyv. Valószínűbbnek tűnik, hogy a *Heltai*-féle második perikópás könyv után készült kis nyomtatvány még Erdélyben jelent meg, de nem *Hoffhalter* Rafael idejében, hanem a gyulafehérvári nyomdának abban a hanyatló időszakában, mely a kitűnő nyomdavezető halálát követte. A kis kötet hibásan nyomtatott I és K íve *Hoffhalter* Rafaelnél, vagy Rudolfnál gyakorlatlanabb, gondatlanabb nyomdászra vall. Pontosan alátámasztja ezt a datálást a fametszetek dúcain megfigyelhető romlási folyamat. Az illusztrációk többségéről az 1558-ban Bécsben kiadott *Breviarium Strigoniense*ben még kifogástalan lenyomat készült, a perikópás könyv illusztrációin már a dúcok kisebb sérüléseinek nyomai láthatók, végül az 1574-ben megjelent *Kultsár Postillában* egészen szembetűnő az azonos metszetek dúcainak romlása.

*

Az elmondottak alapján az Országos Széchényi Könyvtár *Evangeliumok és epistolák* című, XVI. századi csonka nyomtatványa 1569 táján a gyulafehérvári *Hoffhalter*-nyomdában jelenhetett meg. Szövegében *Heltai* Gáspár második kolozsvári perikópás könyvét követi; kisméretű tetszetős illusztrációit valószínűleg bécsi fametsző készítette, Hans Sebald *Beham* nürnbergi művész népszerű újszövetségi illusztrációi után.

E néhány adat, egyetlen nyomtatvány megjelenési körülményeinek tisztázása, hosszadalmas és sokoldalú vizsgálódást igényelt, de ugyanakkor a kérdéses nyomtatvány meghatározásán túlmenően egyéb érdekes eredményekre is vezetett. A könyv metszeteinek vizsgálata — Hans Sebald *Beham*

Magyarországig kisugárzó hatásának újabb bizonyítékaként — H. S. Beham újszövetségi illusztráció-sorozatának Magyarországon használt XVI. századi változataira derített fényt. A kis könyv kinyomtatásánál használt kiadás kutatása során pedig a XVI. századból fennmaradt perikópás könyveink egymáshoz való kapcsolata — két kiadásra visszavezethető családfája — alakult ki előttünk.

Jegyzetek.

1. A nyomtatvány meglévő részéből hiányzik az E₈, g₄ és i₁ levél.
2. H. S. Beham metszeteinek képét közli: Geisberg, Max: *Die deutsche Buchillustration in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts*. München. II. Folge, Heft 9. S. 16., Abb. 907—1171. A sorozat egyes metszeteit leírja: Pauli, Gustav: *Hans Sebald Beham. Ein kritisches Verzeichnis seiner Kupferstiche, Radierungen und Holzschnitte*. Strassburg, 1901. 305—319, Nr. 528—674. Röttinger, Heinrich: *Ergänzungen und Berichtigungen des Sebald Beham-Kataloges Gustav Paulis*. Strassburg, 1927. (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, Heft 246) 11—13.
3. H. S. Beham életrajzi adatait l. Pauli i. m. 1—18. — Thieme, Ulrich — Becker, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. III. Leipzig, 1909. 193—195.
4. Pauli i. m. 8.
5. Gerszi Teréz: *Egy hónapbrázolásokból álló XVI. századi német rajzszorozat*. Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts. Budapest, 1957. No. 11. 121. 11. jegyzet. Borzsák István: *A hónapbrázolások ikonográfiájának kérdéséhez*. Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. V. 1958. 254—255. Soltész Zoltánné: *A könyvdíszítés Magyarországon a XVI. században*. Budapest, 1961. 69, 104, 123.
6. Soltészné i. m. 60—61.
7. Különös, hogy a farizeus imádságáról szóló példabeszédet a perikópás könyvben a Bécsben is alkalmazott illusztráció, az alsólendvai *Kultsár-Postillában* pedig egy méretben kissé eltérő fametszet mutatja be.
8. A perikópás könyvben a nagyobb szövegtípus g betűje helyett a kisebb típus azonos betűjét használta a nyomda. A kisebb típusnál viszont az β jel tér el: kisebb és torzultabb, mint a típus más nyomtatványokban használt betűje.
9. Csupán néhány — XVI. századi nyomtatványokkal foglalkozó — munkáját idézzük: *A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései*. Nyelvtud. Közl. XXXVIII. 1908. 1—62. 1. — *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. 1935. 1—42. *XVI. századbeli magyar nyomtatványok meghatározása*. Magy. Könyvszle. 1940. 70—72. 1. (E munkájában Vértés O. András: *Az U és V hangok jelöléstörténetéhez* (Budapest, 1939.) című értekezésének a régi magyar nyomtatványok meghatározásánál hasznosítható megállapításait sommázza). *A kisbetűk a régi magyar nyomdászatban*. Magy. Könyvszle. 1955. 212—221. 1.
10. Trócsányi Zoltán: *Impressum nélküli nyomtatványok és töredékek meghatározása*. Klny. a Filol. Közl. 1959. 1—2. sz.-ból. Budapest, 1959. 27—28. 1.
11. Trócsányi Zoltán: *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása*, i. m. 10. 1.
12. Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. I. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvszeti kézikönyve. Budapest, 1879. 345. sz.
13. Sztripszky Hádor: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez*. Budapest, 1912. I. 1816/23. Schulek Tibor: *Régi magyar imádságok*. Győr, 1941. 3. 1.
14. Szabó I. 270., Szabó I. 345. és 346.
15. Szabó I. 270.
16. Szabó I. 346.

17. *Mantskovit* perikópás könyve a szentek ünnepeinek perikópáit a következő sorrendben közli: Szent András, Miklós, Tamás, István, János napja, Aprószentek napja, Pál fordulása napja, Mária megtisztulása napja, Mátyás napja, Jézus fogantatása napja, Szent György napja, Szent Márk napja, Szent Fülöp és Jakab napja, Szent János napja, Szent Péter és Pál napja, Mária és Erzsébet találkozásának napja, Mária Magdolna napja, Jakab napja, Úr színváltozásának napja, Szent Lőrinc napja, Mária halála napja, Szent Bertalan, Máté, Mihály, Lukács napja, Szent Simon és Judás napja, Mindszentek napja, Szent Márton napja és Szent Katalin napja.
18. A kis könyv egyetlen példányát a debreceni ref. kollégium könyvtára őrzi. A példány mikrofilmje megvan az Országos Széchényi Könyvtárban.
19. A csonka kötet alapján ma már nem állapítható meg, hogy a nagyheti ünnepekre előírt perikópák közölve voltak-e ebben a kiadásban, mert a műnek ez a része elpusztult. A Szent-háromság napját követő 26. vasárnap perikópái ugyanúgy megvannak ebben a kötetben is, mint a *Mantskovit*-kiadásban. Teljesen megegyezik a szentek ünnepeinek sorrendje is.
20. Jelzete: R.MK. I. 345.
21. *Szabó* I. 345.
22. *Szabó* I. 346.
23. *Ágoston* József: *Heltai Gáspár élete és munkássága*. Budapest, 1935. 20.
24. *Zoványi* Jenő: *Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből*. Budapest, 1940. (Kézirat gyanánt.) 183. Itt említjük meg, hogy az 1562-ben megjelent kolozsvári Új Testamentum-kiadás és a második kolozsvári perikópás könyv megfelelő szövegrészei megegyeznek.
25. *Gulyás* Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest, 1931. 139.
26. *Uo.* 141.
27. *Szabó* I. 96, 97, 114.
28. *Gulyás, i. m.* 143.
29. *Szabó* II. 136, *Szabó* II. 133, 134, 135.